

Szerkesztőbizottság:

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *elnök*;
Györkös Attila habil. egyetemi docens, DE *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE,
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE
és Takács Levente habil. egyetemi docens, DE *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;
Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE
és Pete László tanszékvezető egyetemi tanár, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

25nka
Tudományok és Kultúra Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:
<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>
e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu
erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában.
Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50.
Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965 (nyomtatott)
ISSN 1588-0958 (online)

TARTALOM

Ókor

- Mary T. Boatwright: Róma császári asszonyai (*Szilágyi József*) 3
Volker Michael Strocka: Antik pygmeusok? (*Gesztelyi Tamás*) 12

Középkor és kora újkor

- Alison Brown: Piero de' Medici (*Fodor Mihályné*) 20
Adam Simmons: A portugál kereszties eszme elterjedése
Afrikában (*Nagy Noémi*) 38

Újkor

- Hans-Christian Petersen: A város peremén? A szegények
szociális terei Szentpéterváron (1850–1914)
(*Andrékó Tamás Dániel*) 48
David Armitage: III. György és a nemzetek joga (*Lévai Csaba*) 56
Silviu Sana – Tiberiu Alexandru Ciorba – Traian Ostahie:
A nagyvárad görögkatolikus szeminárium kispapjai 1792
és 1948 között (*Ivancsó István*) 67

Legújabb kor

- Hana Kubátová: Holokauszt a kelet-szlovákiai vidéki térben
(*Üveges Eszter*) 73
Mimmo Franzinelli: Salò: agónia és extázis (*Madarász Imre*) 80
Marc Gallicchio: Vita az atombomba ledobásának szükség-
szerűségéről és a japán fegyverletételről (*Peterecz Zoltán*) 84
Zsolt Bottlik, Márton Berki, Steven Jobbitt: Hatalom és
identitás a poszt-szovjet térségben (*Bíró László*) 91

A város peremén? A szegények szociális terei Szentpéterváron (1850–1914)¹

Az 1960-as években az amerikai *szcientista* történetírás egyik új irányzata a *New Urban History* (új várostörténet) volt. A legfontosabb novumának az tekinthető, hogy a korábbi várostörténeti munkákkal ellentétben már nem a politikatörténet, hanem a város fogalmának meghatározása, az urbanizáció, a város eredete, a városhálózat strukturális és kvantitatív szempontú vizsgálata, valamint a társadalomtörténeti aspektusok görcső alá helyezése került a középpontba.² Ez a „fordulat” Németországban a bielefeldi iskolához, *historische Sozialwissenschaft*hoz (társadalomtörténeti irányzathoz) köthető és az 1970-es években bontakozott ki. Fő törekvésük *Hans-Ulrich Wehler* megfogalmazása nyomán többek között a (hosszútávú) társadalmi folyamatok, a társadalmi rétegződés és az urbanizáció strukturális szempontú analízise volt.³

Az új megközelítésű város- és társadalomtörténeti elemzések közé sorolható *Hans-Christian Petersen* 2019-ben megjelent monográfiája. Ahogy a XIX. századi orosz irodalomban, úgy napjaink történeti kutatásaiban a „Pétervár-téma” kiemelt figyelmet kap az orosz és más nemzetek történészei körében. Jelen szintézis fókuszában a szentpétervári alsóbb társadalmi rétegek mikro- és makroszintű történetének kvantitatív tanulmányozása áll: bemutatja a lakosság szegényebb rétegeit, támogatásuk lehetőségeit, a városi környezet fejlődésének és a városi tér(használat) társadalmi-dinamikai folyamatainak

¹ „Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2-I-DE-310 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

² Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás egy története*. Budapest, Ráció Kiadó, 2015. 240–241.

³ Uo. 305–307.

szegmenseit. A periféria fogalmát történeti kontextusban általában az Immanuel Wallerstein-féle centrum-periféria elmélet nyomán a város/főváros és a vidék kapcsolatára vonatkoztatjuk. Ezen túllépve Petersen munkája a városon belüli perifériás terek vizsgálatára vállalkozik. Nem véletlenül jelenik meg a címben a kérdőjel, és már ezen a ponton feltehetjük a kérdést: Pétervárrott a marginális rétegek nem a periférián éltek?

Hans-Christian Petersen a történettudományok doktora, az oldenburgi *Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* tudományos munkatársa. Az általam vizsgált szakmunka jól illeszkedik korábbi kutatásaihoz, ugyanis várostörténettel, társadalmi térhasználattal, orosz–német migrációtörténettel és az *Ostforschung* történetével kapcsolatban jelentek meg publikációi. Petersen rendkívül sokrétű primer forrásokra épít: a város igazgatásához és fejlesztéséhez kapcsolódó levéltári dokumentumokra, a kortárs feljegyzésekre és térképekre. A forrásfeltárást a moszkvai Orosz Állami Levéltárban, a szentpétervári Központi Állami Történelmi Levéltárban és az Orosz Tudományos Akadémia Levéltárában folytatta. A levéltárak primer forrásanyaga mellett feldolgozta az Orosz Nemzeti Könyvtárnak a témára és korszakra vonatkozó sajtó- és térképgyűjteményét is. A monográfia egyik legnagyobb erénye, hogy a marginális rétegek memoárjaira is hivatkozik, míg a korábbi szakmunkák döntően az arisztokráciával kapcsolatos dokumentumokat vizsgálták. A szerző a szépirodalmi alkotásokat történeti kútfőként használja fel, például Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij és Andrej Belij írásait. A kötet főként angol, német és orosz szakirodalmi hivatkozásokat tartalmaz, azonban Petersen munkájának legnagyobb értéke annak forrásintenzitásában áll, ugyanis a lábjegyzetek jelentős része forráshivatkozás. A szemléltetés eszközei a színes térképek, összegző táblázatok és fényképek, amelyek közül fontos kiemelni a villamosvonalak és a városrészek fejlesztéseinek terveit, valamint a mortalitás területi megoszlásával kapcsolatos térképeket.

A monográfia öt szerkezeti egységre tagolódik: bevezetésre, három fejezetre és konklúzióra. A szerző a narratívát kronologikus sorrendben taglalja: a vizsgálat az 1850-es években veszi fel a fonalat,

amikor II. Sándor orosz cár (1855–1881) reformjainak eredményeképpen Pétervár urbanizációjának határfoka nőtt, majd 1914-ben teszi azt le, amikor a Nagy Háború következményeként új társadalomtörténeti periódus kezdődött. A vizsgált intervallumban a szerző figyelembe veszi Pétervár közigazgatási funkcióit és azt is, hogy a modernizáció, a reformok (vö. nyugatosok és szlavofilek diszkussziói) a fővárosból indultak ki. A szerző részletesen bemutatja Pétervár urbanizációjának folyamatát és attribútumait, amelynek során a lakosság száma közel a négyszeresére nőtt.

A *Bevezetőben* a szerző a kutatás módszertanát, forrásbázisát és problémafelvetését mutatja be. Utóbbi esetében nem fogalmaz meg minden megválaszolandó kérdést, hanem az egyes fejezetekben kibővíti azokat és újabb megválaszolandó szempontokat visz elemzésébe. A monográfia szerzője kontextualizálja a *társadalmi tér* fogalmát, amelyet a térszociológia és a társadalomtörténet diszciplínáival kapcsol össze. A kötet másik központi fogalma a *városi periféria*, amelyet a város peremvidékére és a marginális társadalmi csoportokra vonatkozóan vizsgál. A monográfia fontos érve nyugszik ezen a ponton, ugyanis Petersen hangsúlyozza, hogy az Orosz Birodalom fővárosának esetében nem csak a *Zarecsnaja* városrész tekinthető perifériának, hanem a belvárosban is megjelentek a szegényebb társadalmi rétegek, akik a piacok és különböző üzletek látogatása mellett gyakran állandó lakókként is szóba kerültek.

A második fejezet a szentpétervári városi térben élő szegények életkörülményeit mutatja be. Mielőtt rátérnénk a szerző elemzésének bemutatására, fontos megvizsgálnunk, hogy Petersen kiket tekint szegénynek. A vizsgálat ebbe a kategóriájába sorolja az idénymunkásokat és a parasztmunkásokat, akik a neves német történész, *Jörg Baberowski* véleménye szerint „*idegen testek*” (49. o.) voltak a városokban. A szerző bemutatja a szóban forgó munkások életkörülményeit, munkalehetőségeit és mindennapjait. A fő színterük a Zeljonij-híd környéke és az egyes városi piacok voltak. Érdekes lett volna térképen látni, hogy a térben mégis hol találhatóak ezek a csomópontok. Milyen messze vannak egymástól? Hol csoportosulnak többen? Az egyes pontok között milyen mértékű a fluktuáció?

Véleményem szerint azt a kérdést is megvizsgálhatta volna a szerző, hogy az említett városi tereken és környezetükben hogyan változott a bűnesetek száma, amit össze lehetne hasonlítani Pétervár egyéb közttereivel. Petersen hangsúlyozza, hogy a szegregáció kevésbé jelent meg Pétervárott. A szegényebbek, akik még lakást vagy szobát sem tudtak bérelni, a pincékben és a tehetősebbek padlásán leltek otthonra, a számuk pedig a város centrumától való távolodással folyamatosan nőtt.

A szegények életkörülményeinek vonatkozásában a monográfia szerzője a városfejlesztési koncepciókat is szemrevételezte. Petersen úgy gondolja, hogy a város fejlődésének egyenetlensége az aszfaltozott utak és hidak volumenével, a szennyvízhálózat és az ivóvízellátás elterjedésével, illetve a közvilágítással volt kapcsolatban. A szerző ezekre konkrét példát is hoz: a cár által látogatott Fontanka-rakpart és a Bolsoj-proszpekt, valamint a perifériára szorult Zarecsnaja városrész között hatalmas differenciák alakultak ki, utóbbi esetében négyszer kevesebb köztéri lámpa volt, mint a városközpontban, de az útburkolat elterjedésének vizsgálata is hasonló képet mutat. Az ivóvíz és a csatornázás problémája szoros kapcsolatban áll a járványok gyakoriságával. A szegényebb társadalmi rétegek – a szerző adatai és számításai alapján – csupán 25 százaléka, míg a többszobás lakások gyakorlatilag mindegyike rendelkezett folyóvízzel és csatornával. Érdekes lett volna összehasonlítani ezeket a számokat az európai városok adataival. Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy a szegényebbek is rendelkeztek többszobás lakással, vagy ennek vizsgálatakor a szerző más társadalmi rétegek otthonaira gondolt? Így a társadalmi státusztól függetlenül, csupán a szobák száma szerint jelennek meg a differenciák.

Fontos pontja a fejezetnek, amikor a szerző komparatív vizsgálat alá veti a centrumnak és a perifériának tekintett területek mortalitási adatait. Az 1880-as évekig a fővárosban a járványok miatt a halandóság jócskán meghaladta a születések számát, de a természetes fogyást a főváros irányában zajló migrációs folyamatos ellensúlyozták, így tényleges szaporodásról beszélhetünk. Az egészségüggyel kapcsolatos térképek (62. és 65. o.) rámutatnak, hogy a centrumtól való

távolodással nőtt a halálozások száma, amiben nemcsak a fertőző betegségek játszottak szerepet. Az első szakasz záró részében a szerző vizsgálat alá helyezte Szentpétervár egyes városrészeinek történelmi és társadalmi fejlődésének perspektíváit. Petersen hangsúlyozza a hidak szerepét a peremterületek fejlesztésében, ugyanis véleménye szerint, ha az adott területet híddal kapcsolták össze a város központi területeivel, akkor hamarabb indult meg a városrész fejlődése, mint a híddal nem rendelkező perifériák esetében.

A harmadik fejezet – noha már részben a korábbiakban is érintette a monográfia a témát – a szegények lakókörülményeivel foglalkozik. A XIX. század második felében az európai nagyvárosokhoz hasonlóan Pétervárott is a fő szociális kérdés a lakhatás problémája volt. A korszakban dinamikusban nőttek a lakásárak, ennek következtében a szegényebb városlakók a peremvidékekre kerültek, s jelentős részüket pincékben, padlásokon és menedékhelyeken voltak kénytelenek berendezni. A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a növekvő költségekkel és lakosságsszámmal párhuzamosan az újépítésű lakások szobaszáma és mérete is csökkent, így egyre többen, egyre kisebb lakásokban és szobákban éltek. A lakássűrűség a városközpontban jóval nagyobb volt, mint a külvárosi negyedekben, azonban a központban található lakások nagy számban üresen álltak. Petersen ennek okát az alacsony fizetésekkel és a magas lakásárakkal magyarázza. Mindezen tényezők hatására sok munkás napi két órát volt kénytelen munkába gyalogolni. A munkába járás kapcsán érdemes lett volna utalni a tömegközlekedés szerepére, megvizsgálva, hogy a szegényebb társadalmi rétegek hány százaléka vehette igénybe a szolgáltatást.

A fejezet taglalja a neuralgikus pontot jelentő lakáskérdés megoldásához kapcsolódó koncepciókat, mindazonáltal egyik sem oldotta fel a problémahalmazt. A szerző úgy gondolja, hogy a megoldás a dzsentrifikáció lett volna, s ezen a ponton Pétervár Londonnal és Béccsel kerül összehasonlításra. A brit fővárosban a szuburbanizációs folyamatok a város kialakulásához kapcsolódtak, a metróhálózat kiépítésével és a vasútnak a városi (tömeg)közlekedési hálózatba való bevonásával jártak együtt. Petersen úgy látja, hogy a városi la-

kosság társadalmi és vagyoni heterogenitása és a szegregáció Pétervárott és Londonban nem jelent meg olyan mértékben, mint Bécsben, ahol már a *city* területén is kialakultak az ún. *szegénynegyedek övezetei*. Mindezen tényezők hatására a szerző azon az állásponton van, hogy Szentpétervár fejlődési tendenciája sokkal inkább hasonlítható Londonhoz, mint Bécshez. Petersen a dzsentrifikáció mellett a lakásproblémák megoldását a gyárak által létrehozott bérlakások és éjjeli menedékhelyek létrehozásában látja, amelyekre számtalan pétervári precedenst említ. Petersen kiemeli, hogy az egyes gyárak tulajdonosai így többletbevételekhez jutottak és vonzóvá váltak a munkavállalók körében.

Pétervárott már az 1850-es években megjelentek a szegények életkörülményeinek javítását előirányzó társaságok. A XIX. század végén nemcsak olcsó lakásokat, hanem menzákat, olvasótermeket és óvodákat próbáltak létrehozni. A szerző bemutatja a pétervári nyomornegyedet, a *Vjazemszkaja Lavra*-t, amelynek példáján szemlélteti a szegények életmódját és a lakások körülményeit. Azonban az összezsúfolt lakásokban gyakoriak voltak a járványok, amelyek közül a legjelentősebb az 1895-ös tifuszbajjárvány és az 1908-as kolerajárvány volt. Éppen ezért a világháború előestéjén a *pétervári дума* több rendelkezést hozott a menedékházak létrehozására és fenntartására vonatkozóan. A munkások alacsony bére sok esetben arra sem volt elég, hogy a nyomornegyedekben lakást béreljenek, amit jószérivel csak a középosztály engedhetett meg magának. Az orosz állami szociálpolitika még kezdetleges volt, a nyomornegyedek felszámolása igencsak későn indult meg, és a rászorulóknak csak kis hányadát érintette.

A negyedik fejezet a piacokat, a kisemberek munkahelyeit és a kereskedelmet vizsgálja. A szerző részletesen bemutatja a piac típusait, fejlődését és szabályozását, valamint az utcai kereskedelmet. A piacok esetében minél messzebb volt a városközponttól, annál rosszabb volt a hírneve, illetve annál kevesebb volt az elárúsító helyek száma. A szegényebb negyedekben olyan is előfordult, hogy az élelmiszerek és egyéb áruk szállítását utcai házalók végezték, míg a városközpontban lovaskocsik látták el döntően ezt a feladatot. Petersen rész-

letesen elemezte a piacok áruval való ellátottságát, megállapította az áremelkedés problémáját, s ennek okát a város ellátásának zavarai magyarázta, ami odáig vezetett, hogy 1913-ban több piacon is fix árakat kellett bevezetni. Az elemzés hiátusa, hogy az ellátási zavarok mozgatóit nem tárja fel a szerző, valamint az árnövekedés tényének megállapítása önmagában semmitmondó, így érdemes lett volna összehasonlítani és ábrázolni az árszínvonal és a reálbérek alakulását. Úgy vélem, hogy elemzés tárgyává lehetett volna tenni a szegényebb társadalmi rétegek foglalkozási szerkezetének komparatív vizsgálatát más orosz és európai városokkal.

A monográfia három forráscsoport elemzésével zárul, amelyek lehetővé teszik a szerző számára, hogy a város marginális rétegeit vizsgálhassa. Az első csoportba az egodokumentumok, vagyis az emlékiratok és naplók kerülnek, például S. Drozsina, M. Kljucsevoj, N. Szvesnyikova dokumentumai. Petersen célja az volt, hogy a város egyes kerületeinek mikrotörténeti aspektusait tükröző iratokat használjon fel. A második forráscsoportot a kérelmek, a beadványok, a petíciók és a panaszok képezik. A harmadik kategóriába a közleményeket, a tudományos folyóiratokat és az irodalmi alkotásokat sorolja a szerző, aki fontosnak tartja kiemelni, hogy a legérdekesebbnek a Vaszja faluról és az Obvodnij-csatornáról, mint a hétköznapi ember „üdülhelyéről” szóló írásokat tartja. Kétségtelen, hogy a vázolt forrástípusok elemzésének szempontja fontos eleme a munkának, mindazonáltal nem világos, hogy erre miért az elemzés végén került sor, valamint részben önismétlésről is beszélhetünk, ugyanis a *Bevezetőben* már kategorizálta forrásait a szerző. A térhasznált bemutatása alapos, átfogó és minden részletre kiterjedő, a szerző ezzel igazolja monográfiája fő hipotézisét, miszerint a szegényebb társadalmi rétegek nemcsak a perifériális területeken jelentek meg, hanem a városközpontban is, amihez hozzáteszi, hogy a szegregáció közel sem öltött akkora méretet, mint Bécsben. Tehát a szerző megválaszolja a címben feltett kérdést. Úgy gondolom, hogy a városi térhasználathoz és a mindennapok történetéhez fontos adalékot jelentett volna, ha a vizsgálódást egy-egy személy élettörténetén vagy annak egy szakaszán és a munkáján keresztül is bemutatta volna, mint például *Colin*

G. Pooley és Richard Lawton közös tanulmánya, amely David Brindley, egy liverpooli munkás élettörténetén keresztül mutatja be a város 1880-as évekbeli történetét.⁴ Mindazonáltal, ahogy a szerző is hangsúlyozza, az egodokumentumok nagy része töredékes, így feltehetőleg az általam vázolt irányra a forrásadottságok miatt nem került sor.

Peterson monográfiája elérte a célját: a társadalomtörténet és a városi terek szociológiája iránt érdeklődők számára új tudományos eredményeket közvetít. A munka egyik nagy pozitívuma, hogy a modern történetírói megközelítés, a forrásgazdagság és a szakmai terminusok mellett is lebilincselő olvasmányélményt nyújt. A kötet a kortárs városokban zajló folyamatok jobb megértéséhez is elengedhetetlen, ugyanis a történész által azonosított és bemutatott problémák napjainkban is aktuálisak.

Hans-Christian Petersen: *An den Rändern der Stadt? Soziale Räume der Armen in St. Petersburg (1850–1914)*. [A város peremén? A szegények szociális terei Szentpéterváron (1850–1914)] Wien, Köln, Weimar, Böhlau Verlag, 2019. 402 o.

Andrékó Tamás Dániel

⁴ Timár Lajos: *Történeti földrajz és társadalomtörténet*. In.: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 347.